

В. Колев

КРАЯТ НА „ТУРСКОТО РОБСТВО“ В СЛЕДОСВОБОЖДЕНСКА БЪЛГАРИЯ*

Темата за робството в Османската империя в годините на Танзимата, непосредствено преди и след Освобождението на България, е сред най-пренебрегваните в българската история на XIX век. Редом с често промъкващите се отделни факти и най-общии типови коментари вече повече от половин век няма конкретно изследване на този феномен. Двете публикации – на Бистра Цветкова и на Йоно Митев, от средата на 50-те години на XX век са единственото, до което българската историческа наука е достигнала. Те наблягат върху класическия период в империята на султаните, като пренебрегват изцяло епохата на реформите и каталогизират голям масив от илюстративни факти¹. Докато първата определено се старае да се движи в рамките на позитивистичния минимализъм, втората демонстративно се опитва да наложи марксистки светоглед и подход в историческото повествование. В духа на модерния за времето си стил да се очертават стратегически „цели и задачи“ тя стига до незащитими тези. Категорично отстояваната декларация за износ на роби от Османската империя в Новия свят няма как да бъде документално подкрепена и може да се сравни единствено с лансираната от османски публицисти в края на XIX век защитна теза, че търговията с бели роби в Кавказ е в ръцете на африкански търговци².

Причините за това състояние са добре известни и описани в историята на англоезичните изследвания по този проблем. Още в края на 80-те години на XX век знаменитият изследовател на мюсюлманските общества Бърнард Люис изтъква станалото вече клише за свръхчувствителността на темата за робството в света на исляма като дори самото ѝ споменаване поражда обвинения във враждебни отношения и намерения³. Орландо Патерсън допълва, че робството е не толкова „специфична институция“, колкото „институция, пораждаща чувство на неловко объркване“. То се дължи на желанието на повечето изследователи да осъдят робството, като защитят исляма⁴. Породената от този конфликт „интелектуална парализа“ логично води до „конспирация на мълчанието“, по думите на Гордън Мърей, и до „оглушителна тишина“ според Ехуд Толедано⁵. Очевидно в това отношение българската историческа наука дълго време върви в крак със световните тенденции.

През последните две десетилетия нещата значително се променят, като проучванията върху историята на това явление в Османската империя през XIX век започват да се доближават до по-добре изследваното робство в арабския и ислямския свят, а чрез по-обобщаващи съчинения – и до големия дискурс за историята на робството въобще, където крайбрежията на Атлантическия и Индийския океан, но и на Средиземноморския басейн имат ключово място. След пионерните публикации на Алън Фишър и монографията върху османската търговия с роби на Е. Толедано от началото на 80-те години на отминалия век през 90-те години идват монографичните изследвания за ролята на

* Публикацията е част от изследване по проект на секция „Българистика“ към програмата „Памет“ на Университетския научноизследователски комплекс „Алма Матер“ при Софийския университет „Св. Кл. Охридски“.

расата и робството в блискоизточните общества на Б. Люис, за робството и аболуционизма на Е. Толедано и фундаменталното проучване на Е. Хакам за цялостната история на робовладението в Османската империя⁶. Едновременно с това се появяват и други изследвания по по-частни въпроси, които допълват оформящата се обща картина⁷.

Тази статия няма претенции за някакво особено място във все по-плътната картина на проучванията за робството в империята на падишаха. Тя се стреми повече да популяризира проблема пред българската публика, да очертае общите параметри, изработени досега, и да покаже сложния, противоречив и многоаспектен характер на ограничаването на робовладението и на търговията с човешки същества, като го допълни с оскъдния материал от Българското княжество и от краткотрайно съществувалата автономна провинция на юг от Балкана. Това налага сравнително дългото въведение и постоянната съпоставка със съвременната ѝ действителност от ядрото на империята и нейната столица.

* * *

Към началото на Танзимата в Османската империя ежегодно се внасят по суша и море между 16 000 и 18 000 черни и бели роби от обширни райони в Африка, Азия и Европа. Робството е общопризната и утвърдена от религията на исляма и от светското законодателство социална практика, дълбоко вградена в самата тъкан на османското общество. Въпреки известните типологични и регионални особености то обхваща всички обществени сфери и всички османски територии, включително българските⁸. Реформите на султан Махмуд II (1808–1839) донякъде редуцират най-забележителните му прояви – ликвидирането на еничарския корпус, ограничаването на системата на „управление на робите“ (кул), премахването на полуавтономните режими в Ирак и Либия, които следват традициите на мамелюците⁹. Въпреки това Високата порта отказва да се присъедини към декларацията против търговията с роби от заключителния акт на Виенския конгрес от 8 февруари 1815 г., която морално осъжда тази практика, а и към заключителния акт на конгреса във Верона от 22 ноември 1822 г., потвърждаващ тази присъда¹⁰.

Двете декларации са по инициатива на британската дипломация, която за две десетилетия след тях успява да наложи повече от 30 двустранни и многостранни договори за ограничаване и забрана на робовладението и на търговията с хора и се превръща в неин основен носител. Така тя намира силна и въздействаща хуманна кауза, добре обслужваща интересите на Лондон по неговата колониална експанзия, главно в Африка, и значително смекчава изградения отрицателен образ на „коварния Албион“. Основният резултат от тези договорености е приравняването на търговията с роби към пиратството и разбойничеството, които подлежат на смъртно наказание. Създаден е прост и ефективен механизъм за въздействие: налагане на задължение, което внимателно се следи от британските дипломатически, военни и търговски представители. Те докладват в Лондон, откъдето следва нов натиск за по-голяма ефективност и допълнителни ангажименти.

Непрестанните усилия на британската дипломация в Цариград довеждат до издаването на първия султански ферман през 1830 г. за освобождаване на робите християни, неприели исляма. Той намира ограничено приложение в практиката, главно по отношение на гърци, руснаци и поляци. През август 1850 г. под натиска на британския посланик Стратфорд Канинг забраната е отново потвърдена, което ясно показва неефективността на предишния акт¹¹. По предложение на великия везир Къбръзлъ Мехмет Емин паша, внушено от британските и френските съюзници, към края на Кримската война през октомври 1854 г. е въведена временна едногодишна забрана за внос на роби от чеченските и грузинските земи¹². Нещо повече, Високата порта полага особени усилия за връщане на военнопленниците и дори откупува някои от тях, попаднали в частни ръце.

Тази тенденция управляващите в Цариград разглеждат като временна отстъпка пред чуждия натиск, породена от неочаквани затруднения, и полагат голямо старание за нейното прекратяване и за възстановяване на обичайната практика. За доминиращите настроения и практики сред османския елит говорят както пътешествениците и военните, така и дипломатите. Когато в края на 1840 г. под натиска на британското Общество за забрана на робството външният министър лорд Палмерстън настоява за по-действени мерки, той получава обезсърчителен отговор от своя посланик в Цариград лорд Понсънби: „Аз говоря по въпроса и бях изслушан с изключително учудване, съпроводено с усмивка по предложението да бъде унищожена институция, така дълбоко вплетена в структурата на обществото на тази страна и тясно свързана както със закона, така и с обичаите, а също и с религията на всички слоеве от Султана до последния селянин... Мисля, че всички опити да стигна до резултат по предложението Ви ще пропаднат и се опасявам, че могат да доведат до обида, ако по тях бъде настоявано“¹³. Тази тенденция се проявява особено при управлението на султан Абдул Азис I (1861–1876). Обичайна практика е във висши държавни документи да се напомня, че робството не е забранено в границите на империята¹⁴.

Поради тази упорита съпротива от средата на 50-те години на XIX в. британският натиск върху Портата се насочва главно към търговията с негри и абисинци (черни и кафяви роби), като напълно изоставя белите роби. С ферман на султан Абдул Меджид I (1839–1861) от 20 януари 1847 г. е забранена търговията с африкански роби в Персийския залив, съсредоточена в Басра, и е закрит пазарът в столицата Цариград. През 1849 г. е направен опит за ограничаване на търговията с кервани през Сахара, а през 1855 г. е забранен вносът на негри и абисинци от Либия в Крит и Епир. На 27 януари 1857 г. търговията с тях е забранена с везирска заповед за цялата Османска империя, като поради размирици в подкрепа на тази търговия по-късно от забраната са изключени Хеджаз и районът на Червено море. Въпреки тези усилия след откриването на Суецкия канал през 1869 г. британските дипломати отбелязват рязкото активизиране на търговията с африкански роби в цялата империя. Тя е отразена и в официалните османски държавни актове¹⁵.

Набраната под външен натиск инерция води и до отделни самостоятелни действия на Високата порта. В Закона за земите от 11 март 1858 г. е въведена известна защита на робите, обработващи парцели, срещу произвола на господарите им, като едновременно с това е подчертана невъзможността им да предават имущество по наследство¹⁶. В Наказателния закон от 27 юли с.г. присъдите за отвлечане в робство и за търговия с хора са сравнително леки – между 6 месеца и 3 години затвор, но в новата редакция от 16 септември 1867 г. те са засилени поради зачестилите подобни случаи¹⁷. В Търговския закон от 1869 г. ясно е казано, че „свободен човек не може да бъде продаван или заменян за нещо друго“¹⁸.

Междувременно през октомври 1865 г. е забранено довеждането на нови роби в Цариград, през 1867 г. е приета специална програма за оземляване и освобождаване чрез откупуване на белите роби от земите на Руската империя. Във връзка с това през март 1867 г. османското правителство обсъжда проблема с робството, като не намира повод за окончателната му формална забрана. На същата позиция е и султан Абдул Хамид II (1876–1909), който лично зачертава текста за ликвидиране на робството и търговията с роби от тържествената си реч при възкачване на престола на 9 септември 1876 г., подготвена от великия везир Мидхат паша. Премахнатият пасаж гласи: „Купуването и продажбата на роби е противно на предписанията на Свещения закон (Шериата), затова Ние освобождаваме всички роби и евнуси от Нашия Дворец и обявяваме, че занапред цялата търговия с роби, както купуването, така и продаването, е официално забранена в Нашата Империя и ще бъде определена дата за постепеното освобождаване на всички съществуващи роби, като се вземат специални мерки, за да се попречи на възстановяването на робството“¹⁹.

Неслучайно подобни ограничителни текстове не съществуват и в Отоманската конституция от декември 1876 г. Нейният член 9 гласи, че „Всички отомански поданици се радват на индивидуална свобода при условие, че тя не засяга свободата на останалите“. В същия модерен либерален дух следващият член 10 постановява, че „Личната свобода е ненакърнима. Никой по никакъв повод не може да налага наказания освен предвидените в законите“, а член 17 обявява, че „Всички отомани са равни пред законите, с равни права и задължения“²⁰. Тези свободолобиви декларации не намират реално потвърждение в практиката. Те очевидно трябва да се отнасят не за робите, а за свободните поданици на падишаха.

Тази политика на противоречиво, бавно, внимателно и постепенно ограничаване води до поредица от нарастващи вълнения както сред нетърпеливите роби, така и сред противопоставящите се робовладелци. Тревожното за британската политика развитие предизвиква поредица заседания на правителството в Лондон през март и април 1873 г. На тях ръководителят на Отдела за борба с търговията с роби У. Уилд признава, че е направено много малко за ограничаване на търговията с бели роби в Черно море, която нараства, включва не само отделни изолирани случаи, но цели семейства, а в нея са въввлечени и европейци, като значителна част от нея се осъществява с техни плавателни съдове. Подобни твърдения правят и други европейски представители²¹. Въпреки новото активизиране на британската дипломация вълненията в цялата Османска империя продължават, като достигат кулминацията си на 18 август 1874 г. в района на Одрин, където правителството е принудено да използва редовна армия с полева артилерия за потушаване на въоръжените сблъсъци между въстаналите роби и робовладелците²².

Дори и подобно бегло изброяване на основни вътрешни и международни актове и събития в процеса на ограничаване на робството и на забрана на търговията с човешки същества в Османската империя показва забележителната им устойчивост в нейните земи, включително българските. Тази представа получаваме както от ключовата британска дипломатическа документация за 70-те и 80-те години на XIX в.²³, така и от многобройните чуждестранни пътешественици по българските земи в навечерието на Освобождението. Тя е многократно възпроизвеждана в европейската и американската преса.

Успоредно с традиционните за империята ключови фактори като политическата инерция, широката обществена съпротива срещу нововъведенията и вярата в божествената санкция на робството непосредствено преди Освобождението се появяват и два нови, които пречат за неговото ликвидиране – преселението на черкезите в Османската империя от началото на 60-те години на XIX век и сътресенията около Източната криза и последвалата Руско-турска война. По данни на Портата между 1857 и 1867 г. в империята се преселват близо 1 милион черкези, които водят със себе си около 150 000 роби, като двете основни черноморски пристанища, служещи за врати на преселението, са Варна и Кюстенджа²⁴. Ролята на черкезката колонизация в европейските вилаети като водещ фактор за засилване на робовладението е добре схваната от българската възрожденска преса²⁵. Всичко това превръща робството в българските земи в жива практика непосредствено преди Освобождението²⁶. Британският вицеконсул в Бургас Чарлз Брофи съобщава за голям брой черни и бели роби в района през януари 1871 г., които по думите на Феликс Каниц „са третираны много лошо“²⁷.

По време на Априлското въстание практиката на отвлечане в робство е максимално разширена, за което говорят и български, и чужди документи²⁸. Например след намесата на холандския вицеконсул във Варна са освободени 825 български жени и деца, готови за транспортиране към Цариград²⁹. Този и други подобни случаи придобиват широка популярност в европейския печат. Политическата емиграция в Париж отправя съвети до Високата порта да ограничи тази практика, която значително уврежда образа на империята пред

европейското обществено мнение, с оглед следвоенните споразумения и нуждата от европейска подкрепа. Повлияно от такива съображения, османското правителство чрез в. „Курьер д'Ориан“ оповестява забраната на търговията с роби в Дунавски, Одрински, Битолски и Босненски вилает. В Одрин е съставена специална комисия, която да контролира изпълнението на забраната, докато мерките в останалите три вилаета са под надзора на административно-полицейските власти³⁰. Едновременно с това местните органи на Българската екзархия правят опит да откупят и върнат отвлечените, а екзарх Антим I поставя този въпрос и на вниманието на Руската православна църква³¹. Във връзка с това развитие през октомври 1876 г. руският канцлер княз Горчаков има идея да постави въпроса за окончателна забрана на робството в Османската империя на вниманието на Цариградската конференция³². Там проблемът с отвлечените в робство българи намира своята естествена кулминация в известния случай, при който на подкрепящия Портата британски посланик Елиът е представено откупено българско дете от един от многобройните цариградски пазари.

Картиката по време на Освободителната война не е по-различна. След края ѝ през юли 1879 г. Временното руско управление прави първите официални стъпки за връщане на военнопленниците и отвлечените в робство. Те са по инициатива на Старозагорското градско общинско управление, което ангажира частни лица да обхождат европейските вилаети и Цариград, като определят броя и точното местоположение на продадените в робство българи. С подкрепата на старозагорския окръжен управител Нестор Марков са изпратени емисари в Одрин, Цариград и околностите им, събрани са сведения, но акцията завършва без успех поради съпротивата на османската администрация³³. Все пак са събрани сведения за не по-малко от 2200 българи роби, продадени в различни райони на империята. Около 700 от тях са отвлечени в района на Галиполи, 200 – около Чанаккале, 300 – в Измид, 100 – на малоазийския бряг срещу остров Самос, 70 – в Гюмюрджина. Чак в Бейрут са продадени близо 450 души, други 100 – в Хартут в Месопотамия, а още 150 стигат до Египет. Те произхождат главно от Южна България – Старозагорско и Новозагорско, Калофер и Пловдивско, но не са малко и отвлечените от Търново и района му. По-голяма част от поробените са жени и деца, но младежи между 16 и 21 г. съвсем не са изключение³⁴. Те са открито продавани на пазара на Атмегдан пред „Света София“ в Цариград като обичайните цени варират между 10 000 и 15 000 гроша. На значително по-малкия одрински пазар, който е по-близо до източника на снабдяване, цената на 7–8-годишно момче достига едва 200 гроша. Специално за нуждите на двора на хедива на Египет в края на януари 1878 г. са доставени 30 български роби. Прави впечатление, че висшите османски сановници, които би трябвало да бдят за ограничаване на търговията с роби, на практика най-активно участват в нея³⁵.

Междувременно в хода на войната, използвайки затрудненото положение на Османската империя, британската дипломация осигурява нови отстъпки, като използва обходни действия. През август 1877 г. в Александрия е подписана англо-египетска конвенция за забрана на търговията с роби по суша и море в Египет и зависимите от него територии и техните акватории в Средиземно и Червено море. Забраната влиза в сила от 1880 г., като до 1884 г. трябва да обхване цялата територия от Александрия до Асуан, а от 1889 г. – и общото англо-египетско владение в Судан. По настояване на хедива Исмаил (1863–1879) тя се отнася само за негрите и абисинците, като изрично е посочено изключването на белите роби. Търговията с тях може свободно да продължава поне до 1887 г. Дадено е право на британските военни кораби да проверяват всички съмнителни плавателни съдове и на място да освобождават намерените в тях африкански роби³⁶. Поради последвалото въстание на Махди в Судан генерал Гордън е принуден да отмени забраната, което налага сключването на аналогична конвенция през 1895 г. Въпреки водената война в Европа и в Кавказ Високата порта се противопоставя категорично

на конвенцията, тъй като смята, че договорените правомощия на британската флота накърняват върховните права на султана като сюзерен на Египет. Това налага премахването на британския морски контрол не само по отношение на плавателните съдове под османски флаг в египетски води, но и спрямо тези под египетски флаг в османски води. Отхвърлено е и предложението на хедива до султан Абдул Хамид II за подобна англо-османска конвенция през 1878 г.³⁷ След успеха в Александрия до края на века британската дипломатия успява да сключи повече от 100 договора с африкански вождове, които практически премахват търговията с африкански роби на Черния континент.

В променената обстановка след Руско-турската война под британски натиск на 27 януари 1880 г. е подписана англо-османска конвенция за забрана на търговията с хора, която отново е съсредоточена изключително върху африканските роби³⁸. Тя дава ясен знак, че въпреки споразумението за Кипър от 4 юни 1878 г. след Берлинския конгрес подкрепата на Лондон за Цариград не е безусловна, а по отношение на проблема за робството дори не съществува.

Появяването на васалното княжество България и на автономната провинция Източна Румелия след края на войната създава нова обстановка в непосредствена близост до имперската столица Цариград. На областта е наложено пълно съобразяване с „договорите, конвенциите и международните съглашения от всякакъв род, които са сключени или ще се сключат между Портата и чуждестранните държави“³⁹. За разлика от Княжеството тези задължения се отнасят както до вече поетите, така и до бъдещите задължения, договаряни от Османската империя. Едновременно с това изработеният от Европейската комисия и утвърден от султан Абдул Хамид II Органически устав ясно определя границите на въведения автономен режим. От една страна, той прокламира най-широки либерални свободи и права за румелийското население, а от друга – оставя в сила всички закони на империята, доколкото не противоречат на областния основен закон. Румелийското законодателство може да изменя и допълва действащите имперски закони съобразно местните нужди и специфика. Подробното изброяване на сферите, в които областната законодателна власт има изключителни права, е насочено към институционната, съдебната и финансовата уредба, без да засяга обществените отношения⁴⁰. В много аспекти те остават пряко зависими от историческото наследство и съвременната практика в държавата на султаните, която поддържа робовладението и търговията с хора, въпреки започналите промени от началото на Танзимата. И в княжеството османското законодателство задълго остава в сила, доколкото не е променено с издаваните от руските окупационни власти временни правила.

Отначало реалната опасност от възстановяването на робовладението е схваната от българската общественост в Княжеството още при работата на Учредителното събрание в Търново. На 24 март 1879 г. депутатите обсъждат и приемат член 61, който съдържа 2 алинеи: *„Никой в Българското Княжество не може ни да купува, нито да продава човечески същества. Всякой роб, от какъвто пол, вяра и народност да бъде, свободен става, щом стъпи на Българска територия“*. Текстът на чл. 61 е оригинално творение на депутатите учредители и не съществува в предварителните проекти на Търновската конституция – нито в някоя от двете първоначални редакции на запазеня „Лукиянов проект“, нито в поправения и допълнен „Петербургски проект“, нито в преводния „Дринов проект“⁴¹. Неговите идейни основи се намират в Рапорта на комисията по основните начала на конституцията, който извежда като първи основен конституционен принцип този на свободата⁴². Инициатори на предложението са шестима анонимни засега народни представители, а докладчик и защитник е един от най-интелигентните и запознати със законодателство и конституционализма български парламентаристи и държавници – Марко Балабанов. По същество текстът следва

традиционните за времето си представи за етапност в европейския аболуционизъм, както възниква и се оформя в британското общество забраната на търговията с роби (Abolition of the Slave Trade Act от 25 март 1807 г.), последвана от обща забрана на робството (Slavery Abolition Act от 23 август 1833 г.)⁴³.

Внасянето му предизвиква сравнително оживена дискусия, при която за пореден път се очертава съзнателно търсен идеен сблъсък между водачите на консерваторите и на крайните либерали. Петко Каравелов допуска включването единствено на забраната за робството и отхвърля забраната на търговията с роби, като я разглежда като чисто съдебна процедура и я приравнява към системата на доживотните договори (близка до британските системи на apprenticeship или indentured servitude, ликвидирани през 1838 г.). На сходна позиция е и Яков Геров от Варна, който намира включването на подобен текст за „нещо грозно“, несполучливо мотивирайки се с конституционните текстове на съседните държави. За разлика от тях Петко Славейков и Андрей Стоянов подкрепят предложението на докладчика, като добавят нови мотиви. Славейков набляга на фактическото положение в империята на падишаха, където робовладението съществува като може би отмираща, но все още съвсем действена практика. Той определено смята, че въпросът е актуален и съществуват определени среди, заинтересувани от възстановяване на робството в страната. Андрей Стоянов посочва като мотив не само търговията с хора, но и системата на наследственото робство⁴⁴.

Консерваторите твърдо поддържат частното предложение като М. Балабанов настоява, че „това трябва да се запише с неизгладими букви в Конституцията“. В критиката си срещу либералите той се позовава и на четирите гръцки конституции, а Константин Стоилов добавя и международните забрани за търговия с роби. На конституционното постановление те гледат като на действащо законодателство, което ще превърне въпроса от съдебен в административно-полицейски: „Полицията е длъжна да освобождава, без да се отнася работата до съдилищата за такива същества, гдето и да са те“. Учредителното събрание приема предложението и се солидаризира с М. Балабанов, който обобщава, че „ще бъде чест за нашата конституция, ако внесем в нея това запрещение“⁴⁵.

По различен начин действа българската общественост в автономната област Източна Румелия. На 24 октомври 1880 г. специална комисия на Областното събрание под председателството на д-р Г. Янкулов разглежда „Законопроект за забранение на робството в Източна Румелия“, внесен от 13 народни представители, сред които личат имената на д-р Георги Вълкович, д-р Г. Янкулов, Димитър Наумов, Петър Енчев, д-р Л. Дагоров, Петър Димитров, д-р Георги Хаканов, митрополит Панарет Пловдивски, Иван Салабашев, Константин х. Калчев и др. Комисията одобрява забраната на робството и го определя като „голямо петно на свободолюбивите начала, на които се основава нашето настоящо управление“, очевидно разграничавайки го и дори противопоставяйки го на дотогава действалата османска държавно-политическа и обществена система, поддържаща практиката на робовладението. Покупко-продажбата на хора е окачествена като „една от най-гнусните търговии“⁴⁶.

Особено показателни за действителното положение са мотивите на законодателното предложение: „Тъй като се е узнало, че някои от бежанците мюсюлмани при завръщането си в областта доведоха със себе си роби, тъй като е съмнително, че и в много други къщи съществуват роби и за да не би да се установи и в областта гнусната търговия с човечески същества...“. Предложението е внесено на основание чл. 30 и чл. 100 на Органическият устав, които прокламират личната свобода на населението, забраняват гоненията, задържанятия, затварянето и подчинението на ограничения в свободата освен в предвидените от закона случаи и форми⁴⁷.

Самият законопроект има елементарна структура от три члена. Той започва с обща забрана „завсегда“ на робството по цялата територия на автономната област. Това

включва притежаването, продаването, купуването и транспортирането на роби от двата пола. Нарушителите се глобяват от 1000 до 10 000 гроша (т. е. от 10 до 100 турски лири) в полза на роба, който веднага трябва да бъде освободен, и със затвор от 1 до 6 месеца. При повторно провинение престъпникът се наказва освен с горната глоба и със затвор от 6 месеца до 2 години и лишаване от граждански права до 5 години. При трето нарушение освен глобата наказанието е „изпъждане“ от областта, като при всички случаи робът се освобождава⁴⁸.

По тактически съображения, свързани със запазване на добрите отношения с Портата и с необходимостта от утвърждаване на всеки областен закон от султана, законопроектът не е обсъждан от Областното събрание. Очевидно е възприета тезата, че административно-полицейската практика може да допълни констатираните в законодателството пропуски, а и самият Органически устав създава легална база за недопускане на възстановяването на робството и на търговията с хора в областта при последователна политика на изпълнителната власт.

Междувременно след края на войната настъпва известно развитие и в Цариград. Мухаджирският въпрос и особено изселването на черкезкото население от Княжеството и от Източна Румелия правят положението с робовладението критично, като се появява опасност от повторение на кризата с бунтовете непосредствено преди войната. Затова през 1882 г. е проведено поредното заседание на османското правителство по проблемите на робството, но отново не се стига до неговата цялостна забрана. Все пак е взето решение за провеждане на първия военен набор на младежи роби от грузински и черкезки произход, което автоматично води до освобождаването им, доколкото роби не могат да носят оръжие и да служат в османската армия. През същата година Държавният съвет подготвя законопроект, който декларира, че в империята не съществува правно положение за узаконяване на робовладението, но той е отхвърлен от султан Абдул Хамид II⁴⁹.

Това развитие е наблюдавано внимателно от румелийската общественост, която решава да направи самостоятелно нова крачка за справяне с тежкия и нерешим за сюзерена проблем. В края на 1883 г. чешкият юрист и областен прокурор княз Рудолф Турн-Таксис изработва поредица законопроекти, които целят модернизирането на румелийското законодателство и постепенното му откъсване от османската правна система. Водещо място сред тях има проектът за нов Наказателен закон. В него ясно се забелязват продължаващите опасения от възраждането на практиката на робовладението в автономната област, каквато е картината в останалите непривилегировани османски вилаети. Текстът на член 189 от проекта набляга на търговията с хора в духа на действащия османски Наказателен закон, като разширява, задълбочава и дописва постановленията му до включване на притежаването на робите и до самата същност на робовладението: „Който отстъпи някой човек като роб на друго лице, или сам го употребява за роб, а също така и онзи, който по какъвто да е начин взема участие в търгуването с роби или в тяхното докарване и държение в робство, наказва се с тежък затвор от 3–12 години“. Съставът е включен към втора глава на проектозакона „Злодеяния и престъпления против личната свобода“ и предвижда горна граница на наказанието, близка до максималната – 15 години „тежък затвор“. Във връзка с него са и следващите няколко членове, отнасящи се до различни видове отвличане⁵⁰. До края на съществуването на автономната провинция най-големият областен съдебен законопроект не успява да премине през всички фази на тежкия румелийски законодателен процес и да даде категорична гаранция за премахването на робството от тази привилегирована османска територия.

Успоредно със законовата забрана на робството Българското княжество се заема и с практически действия по неговото ликвидиране. През 1881 г. видинският съд анулира сделка между двама румънци, която цели замяна на земя срещу цигани земеделски

роби, като съдията се позовава на конституционното постановление. Тази практика, макар и формално забранена в Румъния през 1864 г. от княз Йон Александру Куза, продължава своето съществуване в духа на традиционното описание на земеделското робство сред циганите и неговия не индивидуален, а групов характер⁵¹.

Друго направление в борбата с робството е изкупуването на българи, продадени за роби извън границите на страната. Отначало по-активна е частната инициатива, водена от хуманни подбуди. Още в края на август 1879 г. финансовият министър Григор Начович се обръща с обширен доклад до княз Александър, в който описва конкретен случай. Той определя броя на отвлечените и продадените българи само по време на Освободителната война на „повече от хиляда“. Част от тях са откупени от цариградския жител Стамати Спанудис, „избавител, надарен с извънредни християнски добродетели“, който с риск за живота си успява да освободи и върне в родните им места повече от двеста души, „жертви на безчеловечни обичаи“. Неговата дейност получава подкрепата на Българската община в Цариград и широк международен отзвук, който се оказва нож с две остриета. Опасявайки се за живота си, той заедно с брат си е принуден да напусне имперската столица и да емигрира в Княжеството. В отплата за неговата дейност българското правителство успява да му изплати еднократно сумата от 8000 франка – „слабо възнаграждение за загубите му“⁵². През февруари 1883 г. Третото ОНС отпуска още 10 000 лева на братя Спанудис за откупуването и освобождаването на общо 558 българи⁵³.

След повторното установяване на Българската екзархия в Цариград през януари 1880 г. по традицията на всички християнски черкви тя започва да играе основна роля в тази дейност. Отначало усилията са насочени към откупуването на български деца от Старозагорско, отвлечени в района на Балъкесир в Анадола⁵⁴. След сериозни перипетии Министерството на външните работи и изповеданията чрез Екзархията и нейните местни органи успява да откупи отвлечените в Гюмюрджинско българи и през 1881 г. да ги върне в Княжеството. По различни непреки сведения тези усилия продължават до края на XIX век и дори до първото десетилетие на XX век⁵⁵.

Берлинската конференция за Африка и по-специално за басейна на река Конго от 15 ноември 1884 г. до 26 февруари 1885 г. е поредната международна инициатива по ограничаване на търговията с черни роби, в която участва Османската империя. Портата подкрепя новата декларация за прекратяване на търговията с африканци, доколкото тя не предвижда конкретни нови задължения и практически стъпки и не посяга върху домашното робство⁵⁶. По време на конференцията в Цариград е подписана нова двустранна англо-османска конвенция за забрана на търговията с роби от 25 януари 1885 г., която повтаря основните тези на предходната отпреди 5 години⁵⁷. Тя е поредното доказателство за неуспешния натиск на британската дипломация върху османското правителство в тази сфера и широката съпротива срещу окончателното премахване на робовладението в имерията на османите, обхващаща всички слоеве на обществото – от султан Абдул Хамид II до неговите редови поданици. С подобни резултати е и османското участие в Брюкселската конференция (18 ноември 1889 – 2 юли 1890), която за пореден път акцентира върху търговията с африкански роби, като старателно отбягва проблема с домашното робство. Отново под британски натиск в хода на конференцията на 16 декември 1889 г. е постановено освобождаването на всички роби, които не са държани в това състояние „на законно основание“⁵⁸.

Възстановяването на Българската държава през 1879 г. води до окончателното ликвидиране на робството на нейната територия. То се оказва несъвместимо с господстващите в нея либерални и демократични идеи, сред които свободата и равноправието имат водещо място. Едновременно с това важна роля играе и желанието за тотално отричане на османското управление и за възприемане на максимално отдалечени от него

форми на държавна организация и обществен живот. Както Княжеството, така и Източна Румелия следват изпреварващото развитие на останалите „привилегировани“ вилаети (автономни области и васални държави), които значително изпреварват Високата порта в законодателни и практически мерки при ликвидирането на робството и на търговията с хора. На този фон в империята на султаните тези феномени продължават да съществуват като жива практика до Младотурската революция през 1908 г. и като отмираща до началото на модерната Турска република.

В българското обществено съзнание понятието за „турско робство“ не се свързва толкова с предпочитаните от професионалните историци дискусии за обществено-политическата или социално-икономическа система на Османската империя или с точния анализ на понятието „рая“⁵⁹. По-силна роля играе фолклорният образ на „трите синджира роби“, който българите наблюдават като реалност до самия край на враждебната им империя.

¹ Цветкова, Б. Робството в Османската империя и по-специално в българските земи под турска власт. – Исторически преглед, 1954, № 2, 82–100; Мутев, Й. Причините, поради които българският народ не е минал през робовладелския строй на развитие. – В: Исторически студии, 1955, 234–311; Ср. Мутафчиева, В. За приложението на робския труд в османското стопанство през XV–XVI век. – В: Изследвания в чест на Марин С. Дринов. С., 1960; Тодорова, О. Прислужници и конкубини: една неизследвана социална категория от епохата на османското владичество. (XV–XVII век). – Историческо бъдеще, 2002, 1–2, 230–268.

² Мутев, Й. Цит. съч., 300–301; Toledano, E. Late Ottoman Concepts of Slavery (1830s-1880s). – In: Poetics Today, 1993, No 14 (3), p. 494.

³ Lewis, B. Race and Slavery in the Middle East: A Historical Enquiry. OUP, 1990, VI.

⁴ Patterson, O. Slavery and Social Death: A Comparative Study. Cambridge, 1982, VIII-IX; Clarence-Smith, W. Islam and the Abolition of Slavery. C., Hurst and Co Publishers, 2006, 1-21.

⁵ Murray, G. Slavery in the Arab World. NY, 1989, 5-9; Toledano, E. Slavery and Abolition in the Ottoman Middle East. Seattle-London, 1998, p. 135.

⁶ Fisher, A. Chattel Slavery in the Ottoman Empire. – In: Slavery and Abolition, 1980, No 1, 25–45; Toledano, E. The Ottoman Slave Trade and Its Suppression, 1840-1890. Princeton, 1982; Hakam, E. Slavery in the Ottoman Empire and Its Demise, 1800-1909. OUP, 1996.

⁷ Toledano, E. Slavery and Abolition..., p. 135 и цит. в бележката литература.

⁸ Пак там; The Ottoman Slave Trade..., 7–9.

⁹ Shaw, St., E. Shaw. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Vol. 2 (Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975). 1977, 1-55.

¹⁰ British and Foreign State Papers. Vol. 3 (1815-1816), 1838, 972; Vol. 10 (1822-1823), 1828, 109-110.

¹¹ Тодорова, М. Англия, Русия и Танзиматът. С., 1980, с. 122.

¹² Aristarchi bey, Gr. Legislation Ottomane, ou recueil des lois, reglements, ordonances, traites, capitulations et autres documents officiels de l'Empire Ottomane. Constantinople, 1874, No 2, 37-38.

¹³ Цит. по: Toledano, E. Late Ottoman Concepts..., p. 488.

¹⁴ Aristarchi bey, Gr. Цит. съч., 35–38; Дулина, Н., Танзимат и Мустафа Решид-паша. М., 1984, 130-131.

¹⁵ Aristarchi bey, Gr. Цит. съч., 35–39; Heers, J. Les negriers en terres d'Islam. Paris, s.a., 251-252.

¹⁶ Арнаудов, Хр. Пълно събрание на Държавните закони, устава, наставления и високи заповеди на Османската империя. Т. 2. Цариград, 1872, 43–44.

¹⁷ Пак там, т. 4, С., 1886, 128–130; Toledano, E. Slavery and Abolition..., p. 33.

¹⁸ Clarence-Smith, W. Цит. съч., с. 106.

¹⁹ Midhat, A. H. The Life of Midhat Pasha. NY, 1973, p. 108, 112; Кузнецов, В. Абдул-Хамид II. – Вопросы истории, 2006, № 4, с. 49.

²⁰ Constitution Ottomane promulguee le 7 zilhidje 1293/ 11/23 Dec. 1876. Constantinople, 1876, 4-6.

²¹ Toledano, E. Slavery and Abolition..., 116-117; Архив на Найден Геров. Т. 2, с. 29.

²² Kanitz, F. Donau Bulgarien. Vol. 3, 250-252; Clarence-Smith, W. Цит. съч., с. 106.

²³ НАИИ-БАН, кол. 4, оп. 133, а.е. 61; Slave trade. Vol. 58: Correspondence with British Representatives and Agents Abroad on the Slave Trade (1881); Vol. 60 (1884-1889).

²⁴ *Pinson, M.* Ottoman Colonization of the Circassians in Rumili after the Crimean War. – Etudes Balkanique, 1972, No 3, 71-86; *Toledano, E.* Slavery and Abolition., 82-84; *Karpat, K.* Ottoman Population, 1830-1941: Demographic and Social Characteristics. Madison, Wisc., 1985, p. 27, 67; *McCarthy, J.* Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1921. Princeton, N.J., 1995, 35-36.

²⁵ *Якимов, Г.* Възрожденският печат за черкезите в българските земи през 60-те–70-те години на XIX в. – История, 2006, 4–5, 71–78.

²⁶ *Петров, П.* (съст.) По следите на насилието. Документи и материали за налагане на исляма. Ч. 1. С., 1987, 209–212; ч. 2, С., 1988, 602–627.

²⁷ НАИИ-БАН. Пак там; *Kanitz, F.* Цит. съч., т. 3, 250–252.

²⁸ *Димитров, Г.* Страданията на българите и освобождението на България през 1877–1878 г. С., 1899, с. 34, 146, 180–186; Княжество България в историческо, географическо и етнографическо отношение. Ч. 3. С., 1900, 180–186; *Ср. Nakam, E.* Цит. съч., 44–45, 196.

²⁹ ЦДА, ф. 176 к, оп. 1, а.е. 360, л. 1 и сл.

³⁰ *Harris, D.* Britain and the Bulgarian Horrors of 1876. Chicago, 1939, 49-50; НА-БАН, ф. 1к, оп. 2, а.е. 1411, л. 1181–1182, 1197; НАИИ-БАН, а.к. 14, оп. 41, а.е. 63, л. 453; Turkey, 1876, No 1, 11-14; *Мутев, Й.* История на Априлското въстание 1876 г. Т. 3. С., 1999, 17–18, с. 194.

³¹ ДА-Сливен, ф. 44к, оп. 3, а.е. 3, л. 1 и сл.; Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в трех томах. Т. 1. М., 1961, 336–337.

³² *Игнатиев, Н.* Записки (1875–1878). С., 1986, 188–189.

³³ *Димитров, Г.* Страданията., с. 191.

³⁴ Странджа, 23–26, 19 април–10 май 1898.

³⁵ *Димитров, Г.* Страданията., с. 146, 189.

³⁶ *Moore-Harrell, A.* Gordon and the Sudan: Prologue to the Mahdiyya, 1877–1880. Routledge, 130–135; *Warburg, G.* The Sudan under Wingate: Administration of Anglo-Egyptian Sudan. Routledge, 1971, p. 170.

³⁷ *Robinson-Dun, D.* The Harem, Slavery and Imperial Culture; Anglo-Muslim Relations in the Late Nineteen Century. Manchester UP, 2006, 39-40.

³⁸ Марица, 176, 8 април 1880.

³⁹ *Стефанова, С.* (съст.) Международни актове и договори (1848–1918). С., 1958, 160–161.

⁴⁰ Органическият устав на Източна Румелия. Пловдив, 1879, 7–8, 11–14; *Стателова, Е.* Източна Румелия (1879–1885): икономика, политика, култура. С., 1983, с. 28; *Манолова, М.* Русия и конституционното устройство на Източна Румелия. С., 1976, 175–200.

⁴¹ *Владикин, Л.* История на Търновската конституция. С., 1994, 130–131.

⁴² *Манолова, М.* Създаване на Търновската конституция. С., 1980, 157–158.

⁴³ *Brown, C.* Moral Capital: Foundations of British Abolitionism. 2006.

⁴⁴ Дневници на Учредителното събрание от 1879 г. С., 2004, 228–229.

⁴⁵ Пак там, 229–230.

⁴⁶ ЦДА, ф. 20к, оп. 1, а.е. 49, л. 9; Марица, 180, 28 окт. 1880; ЦДА, ф. 20к, оп. 1, а.е. 49, л. 9; Марица, 180, 28 окт. 1880.

⁴⁷ Органическият устав., с. 12.

⁴⁸ ЦДА, ф. 20к, оп. 1, а.е. 49, л. 10.

⁴⁹ *Clarence-Smith, W.* Цит. съч., с. 108.

⁵⁰ Съдебна библиотека, 1889, № 3, с. 138 и сл.; *Милушев, Я.* Чешки профили в общественото развитие на следосвобожденска България. С., 2005, с. 169.

⁵¹ *Hancock, I.* The Pariah Syndrome: An Account of Gypsy Slavery and Persecution. Ann Arbor, 1987; *Crowe, D.* The Gypsy Historical Experience in Rumania. – In: The Gypsies in Eastern Europe. Armonk, 1998. Тук искам да изкажа благодарността си към д-р Михаил Груев, който ме насочи към този случай.

⁵² Държавен вестник, бр. 6, 08. 09. 1879; ЦДА, ф. 159к, оп. 1, а.е. 1, л. 234–236.

⁵³ ЦДА, ф. 159к, оп., а.е. , л. 234–235; Дневници (стенографически) на Третото ОНС, 1 р. с., 37 зас. от 09. 02. 1883, с. 754.

⁵⁴ *Доросиев, Л.* Българските колонии в Мала Азия. – Списание на БАН, 1922, кн. 24, 62–63.

⁵⁵ Странджа, бр. 23–26, 19 април – 10 май 1898 г.

⁵⁶ *Стефанова, С.* Цит. съч., 192–199.

⁵⁷ Samples from the Treaties in the Ottoman Archives. Ankara, 2000, 210–213.

⁵⁸ *Кузнецов, В.* Цит. съч., с. 55.

⁵⁹ *Матанов, Хр.* Лесна наука ли е историята? (По повод на една „дискусия“ във в. „Труд“). – В: Учител на учителите, С., 2006, 263–268.